

TOĞRUL İSMAYIL

TOBB Ekonomi və Texnoloji Universiteti (Ankara)

E-mail: togrul65@hotmail.com

LOZAN SÜLH MÜQAVİLƏSİ VƏ TÜRKİYƏDƏ MİLLİ AZLIQLAR MƏSƏLƏSİ

Açar sözlər: Lozan sülh müqaviləsi, Türkiyə, milli azlıqlar, müsəlman azlıq, qeyri-müsəlmanlar, missionerlik.

Keywords: Lausanne Peace Treaty, Turkey, national minorities, Muslim minority, non-Muslims, missionary.

Ключевые слова: Лозаннский мирный договор, Турция, национальные меньшинства, мусульманские меньшинства, немусульмане, миссионерство.

Lord Kerzonun "... Müttəfiqlər müharibəyə başladıkları zaman güddükləri məqsədlərdən biri də Kiçik Asyada çox sayda mövcud olan xristian azlıqların qorunması və mümkün olarsa, onların qurtarılmasıydı. Xüsusilə Ermənistanla bağlı olaraq bu məqsəd daha ciddi idi. Bu məsələdə verilən və tez-tez təkrarlanan vədlər hər kəs tərəfindən bilinir. Bu vədlərin Berlin Müqaviləsiylə başladığını söyləyə bilirik" (1, 181) sözlərindən də görüldüyü kimi I dünya müharibəsi zamanı Antanta dövlətlərinin hədəflərindən birini təşkil edən azlıqların Türk hakimiyyətindən qurtarılması məsələsinin başlanğıcı əslində bu müharibədən çox daha əvvəllərə gedib çıxır. Ümumiyyətlə, "Şərq Məsələsi"ni incələdiyimizdə görürük ki, Avropa dövlətləri ilk andan başlayaraq əvvəl türklərin Anadoluya girişinə, bunu bacarmayınca da Balkanlara yerləşməsinə əngəl olmaq hədəfini güdsələr də buna nail olmamışlar. Daha sonra isə, bu dövr Şərq məsələsinin ikinci mərhələsi sayıla bilər, Balkanlarda və Anadoluda türk varlığını yox etmə və yuxarıda da ifadə edildiyi kimi Osmanlı hakimiyyəti altında yaşayan bütün azlıqların türk hegemonluğundan qurtarılması hədəfi izlənmişdir (2, 15).

Qısası, Avropa dövlətlərinin Türk hakimiyyəti altında yaşayan azlıqlara olan marağı uzun bir tarixi keçmişə malikdir. Bu zaman içində Osmanlı dövlətinin son dövrləri xüsusi bir yer tutur. Osmanlılarla bağlanan müqavilələrlə ortodoks və katolik əhalinin himayəsi məsələsindən sonra, xüsusilə, XIX əsrin əvvəlindən etibarən Anadoluda aparılan missionerlik fəaliyyətləriylə protestant əhalinin yaradılması cəhdləri və onlara himayə tələbləri gündəmə gəlmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu cür missionerlik fəaliyyətləri nəticəsində Osmanlı dövlətində yaşayan qeyri-müsəlmanlar qədər müsəlmanlar arasında da separatçı düşüncələrin toxumları səpilmişdir (3, 9). Bu prosesin sonunda I dünya müharibəsi ilə birlikdə Osmanlı dövlətinə imzalatdırılan Sevr müqaviləsində qeyri-müsəlmanlara aid ağır tələblərlə dolu maddələr yer almışdır (4, 19). Lakin Anadoluda milliyyətçi hərəkat başladığı müstəqillik mübarizəsi ilə bu müqavilənin heç bir əsasının olmadığını bütün dünyaya sübut etdi. Nəticədə, hərbi zəfərin ardından siyasi zəfərin də əldə edilməsi məqsədiylə, Mudanya atəşkəsindən sonra yeni sülh müqaviləsini imzalamaq üçün Lozana getmək qərarlaşdırıldı. Burada danışıqlara hazırlaşan Türk heyətinin əlində olan 14 maddəlik təlimatnamədə olduqca ciddi etirazlar vardı: Şərq hüdudu ilə əlaqədar olaraq bir erməni yurdu qurulması danışıqlar mövzusu olmamalı idi. Əks halda Ankaraya belə soruşmadan görüşmələr kəsiləcəkdi. Eyni qətiyyət və qərarlılıq kapitulyasyonlarla da bağlı idi. Bu məsələdə də görüşmələrin kəsilmə ehtimalı ifadə edilirdi. Azlıqlar məsələsində isə Türkiyədə yaşayan ortodokslarla Yunanıstanda yaşayan müsəlman əhalinin mübadiləsinin əsas kimi götürülməsi nəzərdə tutulurdu. Misak-ı Milli hüdudlarından vaz keçməyən Türkiyəni tam müstəqillik uğrunda uzun və çətin bir diplomatik mübarizə gözləyirdi.

Başda İngiltərə olmaqla, Fransa və konfransa müşahidəçi statusuyla qatılan ABŞ da Türk hakimiyyəti altında yaşayan qeyri-müsəlmanlara olan maraqlarını konfrans boyunca sürdürdülər. Avropa mətbuatı da öz səhifələrində türkləri aqressiv bir milliyyətçilik ədasıyla davranmaqda günahlandırır və bir İngilis qəzetində qeyd olunduğu şəkildə: "Türkiyə əgər Avropaya dönmək istəyirsə, onda Avropalılarla daha çox əməkdaşlıq etməli və Avropanın əsas prinsiplərindən olan azlıq

haqlarını qorunalıdır” (5, 18; 6, 201) deyərək bu məsələ ilə bağlı marağını konfransdakı siyasətçilər ilə paralel şəkildə dilə gətirməyə çalışırdı.

20 noyabr 1922-ci ildə başlayan Lozan Sülh Konfransında Türk heyətinin ən çox görüşdüyü ölkə İngiltərə idi. Konfransın başladığı gündən etibarən tamamilən zidd görüşlərin qarşı-qarşıya gəlməsi ilə Boğazlar məsələsindən başqa nə Mosul, nə Şərqi Trakya sərhədi, nə də iqtisadi və maliyyə məsələlərində bir nəticə əldə olunmadı və 4 fevral 1923-cü ildə görüşmələr kəsildi.

Bu mərhələdə Türk heyətinin qarşılaşdığı əsas problemlərdən birini azlıqlar məsələsi təşkil edirdi. Birinci komitənin beş iclasında və ikinci komitənin altı iclasında görüşülən azlıqlar məsələsində hər şeydən əvvəl azlıq ifadəsinin mənası üzərində bir anlaşılmazlıq olduğunu görürük. Müttəfiq ölkələr soya, dilə və dinə əsaslanan bir azlıq kriteriyası üzərində durarkən, Türkiyə Osmanlıda sadəcə qeyri-müsəlmanların azlıq sayıldığını xatırladaraq bu haqların da Osmanlının iç işlərinə qarışmaq üçün istifadə olunduğunu vurğulayırdı. Bundan başqa, müttəfiq dövlətlər daha əvvəl deyildiyi kimi, Türkiyəni aqressiv bir milliyyətçilik ilə suçlayaraq bu ölkədə yaşayan kiçik xristian icmaların himayə edilməsi və ermənilərə bir yurd verilməsi tələblərini tez-tez dilə gətirməkdən çəkinmirdilər.

Türk torpaqlarında bir erməni yurdu qurulması fəaliyyətləri çərçivəsində Lozanda olan ermənilər konfransın ilk günlərində təqdim etdikləri bir nota ilə təxminən 1.250.000 erməninin türklər tərəfindən öldürüldüyünü, 700.000 erməninin isə müxtəlif ölkələrə köçmək məcburiyyətində qaldığını iddia edirdilər. Bu iddiaların davamı olaraq da, ABŞ prezidentinin hakimiyyətində müəyyən ediləcək bir bölgənin onlara ayrılmasını, bundan başqa şərq vilayətlərindən müəyyən yerlərin Ermənistan Respublikasına verilməsi, dənizə çıxış üçün bir limanın və Çukurovanın ermənilərə verilməsi şəklinə olan tələblərini təkrarlayırdılar. Konfransın ilk günlərində İsmət İnönünün Ankaraya göndərdiyi bir teleqrafdan aydın olur ki, ingilis və amerikalılarla, Türkiyədə yaşayan ermənilərin kimlərlə mübadiləsi məsələsi də müzakirə olunmuşdur. Buradan o da məlum olur ki, bəhs edilən 700.000 erməni üçün torpaq tələb edilməsi ilə bağlı teleqraflarda da qeyd olunan ermənilərin sayı sadəcə 45.000 idi və Heyət-i Vəkilə Rəisi Rauf Bəy də Türkiyədəki ermənilərin Ermənistanda yaşayan türklərlə mübadiləsi və türk ortodoksların da başqa bir haqq iddia etməmək şərtiylə ölkədə qala biləcəkləri fikrini dəstəkləyirdi. Digər tərəfdən, İ.İnönünün ermənilərin mübadiləsində razılığın əldə olunmadığını dilə gətirməsindən sonra, qeyri rəsmi şəkildə ortaya çıxan bu mübadilə məsələsində hökumət onun görüşlərini qəbul etdi (7, 124, 136, 143, 172, 174, 176; 8, 215-216).

Azlıqlar ilə bağlı rəsmi görüşmələrin başladığı 12 dekabr 1922-ci il tarixində Lord Karzon rumların, yahudilərin, asurilərin, keldanilərin və nasturilərin himayə görməsinin vacibliyini qeyd etdikdən sonra, ermənilərə də şimal şərq Anadolu və ya Çukurovanın cənub şərqində bir yurd istədi. Bundan başqa, geniş bir ümumi əfv, əsgərlik məsələsində qeyri-müsəlmanların müəyyən bir bədalə əvəzində əsgərlikdən azad olması, sərbəst dolaşma və bütün bunlara nəzarət üçün Millətlər Liqasının daimi bir müşahidəsi və təmsilçisinin olması da Karzonun istəkləri arasında yer aldı. Fransız təmsilçi Barrere və İtalyan təmsilçi Garoni də buna bənzər fikirlərlə Karzonu dəstəklədilər (9, 272-273).

İ.İnönü bu məsələyə müsəlman türk idarə üsulunun qeyri-müsəlmanlara qarşı tolerant siyasəti ilə bağlı amerikalı alim Braun və Volterdən sitatlar gətirərək cavab verdi. Bu düzənin pozulmasında ən əsas amilin xarici təhriklər olduğunu bildirdi və Rusya ilə İngiltərənin siyasətini ifşa edən faktlar göstərdi. Sonda xarici təhriklərin aradan qaldırılmasının vacibliyini, bunun da türk və rum əhalinin mübadiləsi ilə təmin ediləcəyini, qalan azlıqlarla əlaqədar da Türkiyənin verdiyi təminatın əsas götürüləcəyini ifadə edərək sözünü bitirdi (10, 273-274). Bu arada Yunanıstanın baş naziri Venizelosun ermənilər lehinə tələblərinə qarşı İnönü yunan işğalı ilə birlikdə ermənilərin səfalətə düşər olduqlarını və zorla əsgərə aparıldıqlarını xatırladaraq: “Dünyada ermənilərin müqəddaratına açıq şəkildə üzülməyə cürət edə bilən dövlətlərdən ən sonuncusu Yunanıstandır” (11, 217) şəklinə cavab verdi.

Digər tərəfdən, erməni məsələsi ilə maraqlananlar sadəcə ingilislər ya da yunanlılar deyildi. ABŞ da ingilisləri dəstəkləyərək demək olar ki, hər məsələdə aktiv bir rol sərgiləyirdi. 13 dekabr 1922-ci il tarixli iclasda daha gərgin anlar yaşandı. İ.İnönü türk vətəndaşlıq haqlarından yararlanan

yəhudilər kimi, ermənilərin də türklərlə birlikdə qardaşca yaşaya biləcəyini ifadə etdikdən sonra, Türk torpaqlarının bir erməni yurdu üçün parçalanmasının qətiyyənlə mümkün olmayacağını, müstəqil erməni respublikası ilə sülh müqaviləsinin artıq imzalandığını və başqa bir Ermənistanın qurulmasının ağla gətirilməməsinin vacibliyini vurğuladı. Bundan başqa, mübahisəli məsələlərdən olan azlıqların sərbəst yerdəyişməsi ilə əlaqədar olaraq türk qanunlarının əsas alındığını, azlıqlar ilə bağlı bir komitənin qurulmasının Türkiyənin daxili işlərinə müdaxilə mənasına gələcəyindən qəbul olunmayacağını, əsgərlikdən istisnaların mümkün olmadığını açıq şəkildə ifadə etdi. Ona cavab verən Lord Karzon isə istəklərini təkrarladı və Türk torpaqlarında yaşayan ermənilərin sayının 3.000.000-dən 130.000-ə qədər azaldığını, 60.000 erməninin də fransızlarla birlikdə türk torpaqlarını tərk etdiyini, ermənilərin türk hakimiyyətindən razı olmadıqlarını vurğuladı və bu məsələdə Millətlər Liqasının müdaxiləsinin vacib olduğunu dilə gətirdi. Lord Karzon iclasın sonunda Türkiyəni məsələnin həlli yolunda əngəllər qoymağa çalışmaqda ittiham edərək: "...konfrans (Türkiyənin) bu məsələni həll şəklinə görə dəyərləndirəcəkdir..." dedi (12, c. I, 219). Amerikalı təmsilçilər də İsmət Paşanı ziyarət edərək erməni yurdu mövzusunda istəklərini təkrarladılar. Türkiyə heyətinin başqanı buna qəti rədd cavabı verdi. Ertəsi gün keçirilən iclasda bir gün əvvəl bəhs edilən ermənilərin sayı ilə əlaqədar olaraq İsmət Paşa Türkiyədə cəmi 1.250.000-1.500.000 arasında erməni olduğunu və bunun bütün kitablarda yer aldığı xatırlatdı. Lord Karzonun: "Türkiyə kimi geniş bir ölkədə ermənilərə bir köşə" tapılmayacağı sualına isə Türkiyənin ərazisindən daha böyük torpaqları olan ölkələrin və hətta Osmanlıdan ayrılan torpaqlarda da çox geniş yerlərin olduğuna diqqət çəkərək Türkiyədə Türk çoxluğun yaşadığını və torpaqların ayrılmaz bir bütün olduğunu vurğuladı (13, 221-222). İsmət Paşanın bu cür qətiyyətli mövqeyi Lord Karzonun və digər dövlət təmsilçilərinin mövqeyinin yumuşalmasına səbəb oldu. Nəticədə də məsələnin alt komitəyə həvalə edilməsinə qərar verildi.

Konfransda azlıqlar ilə bağlı problemləri araşdırmaq üçün təşkil edilən azlıqlar alt komitəsində mübahisəli məsələlərin ciddi şəkildə ələ alındığını qeyd etməliyik. 23 dekabr 1922-ci ildə bütün dünyanı maraqlandıran bir problem kimi qiymətləndirilən erməni yurdu qurulması istiqamətində təkliflərə türk heyətindən Dr. Rıza Nur bu məsələni müzakirəsini qətiyyətlə rədd etmiş və erməni təmsilçilərinin çıxışlarını da dinləməyəcəyini bildirərək toplantını tərk etmişdir. Türk təmsilçisinin bu mövqeyinə baxmayaraq müttəfiq dövlətlərin təmsilçiləri erməni heyətini 26 dekabr 1922-ci il tarixində qəbul edərək dinləmişlər. Maraqlı olan məqam isə, heyətin istəklərinin bir yurd qurulması ilə məhdud qalmayıb, bu yurdda əsgər toplanması və patriarxlığın müstəqil olması şəklinə tələblərin də olması idi (14, 281).

30 dekabr 1922-ci ildə keçirilən iclasda da yenə başda ABŞ təmsilçisi olmaqla Fransız və İngilis nümayəndələr erməni yurdu tələblərini bir daha dilə gətirdilər. Lakin bu israr türk təmsilçisini yola gətirmək üçün yetərli olmadı. Bundan sonra 6 yanvar 1923-cü ildə sonuncu dəfə erməni yurdu məsələsi gündəmə gətiriləndə Dr. Rıza Nur sərt bir cavabla "əgər ermənilərə bir yurd veriləcəksə, bunu müttəfiq dövlətlərin özlərinin etməsini, müstəqillik istəyən İrlandiyalılar, Hindlilər, Mərakeş və Əlcəzayirlilərə yurdları və müstəqillikləri verildiyi təqdirdə eyni şeyin Türklər tərəfindən də ediləcəyini" vurğulayaraq, bu məsələdə qərarlılığını bir daha göstərdi (15, 345-346, 360).

Bütün müttəfiq dövlətlərin həmfikir olduqları erməni yurdu məsələsinin gündəmdə tutulmağa çalışılarkən üzərində durulan başqa bir yurd məsələsi də mövcud idi. Osmanlı hakimiyyəti altında, özəlliklə Hakkari mərkəz olmaqla Güneydoğu Anadolu bölgəsində yaşamış, lakin I dünya müharibəsi zamanı əvvəl ruslar ilə birlikdə hərəkət edib Osmanlı dövlətinə qarşı üsyan edərək rus hücumuna kömək etmiş, rus inqilabından sonra ingilislərin onlara bir vətən qurma vədlərinə aldanaraq Osmanlıya qarşı ingilislərlə birlikdə hərəkət edən nasturi xristianları üçün də Türk hökumətindən bir yurd tələb edilirdi (16, 345).

Komitədə asuri-keldanilər adı altında gündəmə gələn nasturilər hazırladıqları "Anadoluda Asur-Keldanilərinin muxtariyyət tələblərini dəstəkləyən təməl səbəblər" başlıqlı sənədi ABŞ nümayəndələrinə təqdim etmişdilər. Bu sənədin məğzinin bir torpaq tələbi olduğu görülür: Hər şeydən əvvəl I dünya müharibəsi zamanı rusların, daha sonra da ingilislərin vəd etdikləri azadlıqla yanaşı Zap çayından Fırata, Fıratdan Bohtan çayı və Başqalaya, oradan da İranda Urmiyə gölünə, aşağıya doğru

Akraya uzanan sərhədlər daxilində bir yurd tələb edilirdi. Digər tərəfdən, bu yurd bir mənada İrani, Kürdistan adlandırılan bir coğrafi ərazini və Mesopotamiyanı türklərə qarşı qoruyacaq bufer bir dövlət olaraq bir böyük dövlətin himayəsi altında olmalı idi. Bundan başqa ingilis nümayəndələrinə də bir nasturi yurdu qurulması istəklərini ifadə edən yazılı müraciətlər edildi. Eyni zamanda ictimaiyyəti də xəbərdar etmək üçün müxtəlif jurnallar çap olunurdu (17, 117-120). Bu şəkildə ictimai və siyasi dairələrin diqqətini cəlb etməyə çalışırdılar. Lozanda azlıqlar alt komitəsində Asur nümayəndələrinin lideri tələblərini dilə gətirmiş və komitə sədri Montana nasturilərlə bağlı olaraq Türk heyətinə verdiyi təklifi hazırladığı bir hesabatla Lord Karzona bildirmişdi (18, 120). Alt komitənin bu təklifinə türk heyəti kəskin rədd cavabı verdi. Lakin buna baxmayaraq, məsələ Lord Karzonun sədrlik etdiyi komitəyə həvalə edildi. 9 yanvar 1923-cü ildə Karzonun nasturiləri Hakkari torpaqlarına yenidən yerləşdirilmələri məsələsində israr etməsi qarşısında Türk heyəti bir daha qərarlı şəkildə rədd cavabı verdi və toplantını tərk etdi (19, 345; 20, 121).

Yuxarıda ifadə edildiyi kimi Türk heyəti istər erməni, istərsə nasturi yurdu kimi təkliflərə lazımı cavabı verdi. Daha öncə Osmanlı dövlətinə imzaladılan Sevr Müqaviləsinin 62-ci və 64-cü maddələrində kürdlərin çoxluq təşkil etdiyi bölgələr üçün yerli muxtariyyət və müstəqillik verilməsi ehtimallarının yer almasına paralel olaraq, bu təklifin təkrarlanması halında, türk heyəti bunu torpaqlarında türk-kürd ayrı-seçkiliyinin olmadığı şəkildə bir cavabla qəti rədd edəcəkdi. Lakin Mosul məsələsi gündəmə gəldiyində, bölgədə yaşayan kürdlərin türk hakimiyyətindən razı olmadıqları və muxtariyyət tələbi ilə, xüsusilə, İngiltərəyə müraciət etdikləri haqda iddialara qarşı İnönü əsrlərdir birlikdə yaşayan iki xalqın soy, inanc və adət-ənənə nöqtəyi nəzərindən ortaq bağlarla birləşmiş olduqlarını və talelərini Türkiyənin taleyinə bağladıklarını vurğuladı (21, 405;).

Danışıqlarda ən çox mübahisə yaradan mövzulardan biri azlıqların qorunması idi. Komitə sədri Montana azlıqların qorunması sahəsində Avropa sənədlərində qəbul edilən prinsiplərin əsas alındığını ifadə etdi. Bunun əvəzində Türk heyətindən Dr. Rıza Nur Türkiyədə soy azlığının olmayıb, sadəcə din azlıqlarının olduğunu bildirdi, eyni zamanda soya və dilə əsaslanan azlıqların qorunması prinsipini qəbul etməyəcəklərini söylədi. Ölkədə sadəcə rumların bu cür istəkləri olduğunu vurğulayan Dr. Rıza Nur soy azlıqları məfhumunun qətiyyətlə qəbul edilməz olduğunu ifadə etdi. Müttəfiqlərə görə azlıq dedikdə soy, dil və dinə bağlı bir azlıq nəzərdə tutulurdu. Bu xristianı və müsəlmanı içinə alan bir təyindi. Türk heyəti isə Osmanlı hakimiyyəti ənənəsində azlıq olaraq sadəcə qeyri-müsəlmanların yer aldığını bildirərək Türk torpaqlarında müsəlman azlığının olmadığını bur daha vurğuladı. Dr. Rıza Nur müttəfiqlərin israrlı davranışı qarşısında azlıq haqlarının sadəcə Türk vətəndaşları üçün keçərli olacağını, vətəndaşlıq haqlarında olduğu kimi siyasi haqlar baxımından da bütün Türk vətəndaşlarının eyni haqlara sahib olacaqlarını, 1919-cu ildən etibarən bağlanan bütün müqavilələrin azlıqlara özəl haqlar vermədiyini, lakin ortaq hüquqdan faydalanmalarını təmin etdiyini və yenə sadəcə din, məktəb, bəşəri məqsədlər kimi məsələlərdə təminatlar gətirdiyini qeyd etdi (22, II, 152-153, 159). Müttəfiqlərin ümumi bir əfv verilməsindən başqa, xristian azlıqların əsgərlikdən azad edilməsi təklifi qarşısında, ümumi əfv məsələsində ciddi bir problem olmamaqla yanaşı, bütün vətəndaşların qanun qarşısında bərabər olduğunu bildirərək, bütün vətəndaşlar üçün ortaq bir vəzifə olan əsgərlik xidmətindən azad olmanın mümkünsüzlüyünü təkidlə ifadə etdi. Müttəfiq dövlətlərin təmsilçiləri isə bu məsələdə ayrı seçkilik olmadan əsgərə alınma hadisəsini azlıqlar üçün bir fəlakət olduğunu vurğuladılar. Türkiyə hökumətinin azlıqlara etibar etmədiyini, azlıqların əsgərlikdə fəhlə kimi çalışdırıldıklarını və bu taburlarda ölüm faizinin yüksək olduğunu, buna görə də bərabərlik prinsipindən danışmağın yersiz olduğunu ifadə etdilər. Buna bağlı olaraq da məcburi əsgərlik xidməti yerinə hələlik bütün xristian azlıqların bir bədalə əvəzində əsgərlikdən azad edilməsini təklif etdilər. Bunun Türkiyə üçün bir gəlir mənbəyi olacağını da xüsusi vurğuladılar. Dr. Rıza Nur bu tələblər qarşısında verdiyi cavabda fəhlə taburlarında sadəcə azlıqların deyil, müsəlmanların da çalışdığını qeyd etdi. Daha sonra, əsgərlik xidmətindən azad olmaq üçün bir bədalə ödənməsi qəbul edilərsə, azlıqların da bundan faydalanacağını söylədi və toplantını tərk etdi (23, 155-156).

19 dekabr 1922-ci ildə keçirilən iclasda da hər iki tərəfin azlıqların qorunmasına dair hazırlamış olduqları layihələr müzakirə edilərkən məsələnin əsas mövzusu yenə azlıq məfhumunun

məğzi oldu. Müttəfiq dövlətlər bununla bağlı bütün maddələrdə azlıq termini ilə soykök, din ya da dil birliyi üzərində durarkən, türk heyəti yenə də müsəlman olmayan azlıq ifadəsindən istifadə etdilər. Bu məsələdə Venizelos azlıq termininin müsəlman olmayanlar ilə məhdudlaşdırılmasına qarşı çıxdı və təminat altına alınması gərəklərinin “bir milli topluluqdan olma haqqı”, azlıqların “soyköklərinə və bir başqa dövlətlə qohumluqlarına” dair şüurunun olduğunu vurğuladı (24, II, 170). Ertəsi günkü iclasda da mübahisənin əsl mövzusu əslində yenə azlıq termini oldu. Rıza Nur Lord Karzonun tez-tez istifadə etdiyi “xristian azlıqlar” ifadəsinə etiraz edərək Türkiyədə müsəlman azlığının olmadığını bir daha xatırlatdı.

Nəticə etibarıyla yaşanan çətin mübarizələrdən sonra Türk heyəti azlıqlarla bağlı bir çox məsələdə özünün müəyyən etdiyi qərarları müttəfiqlərə qəbul etdirməyi bacardı. Hər şeydən əvvəl bir erməni yurdu qurulması məsələsi mübahisələrə yol açsa da, müqavilə və əlavələrdə buna qətiyyətlə yer verilmədi. Bundan başqa azlıq məfhumunun sadəcə qeyri-müsəlmanlara şamil edilməsi ilə Türkiyə ciddi zəfər əldə etdi. Azlıq statusu sadəcə türk torpaqlarında yaşayan qeyri-müsəlmanlara: rumlar, ermənilər və yahudilərə şamil edildi. Bundan başqa Lozan Sülh Müqaviləsinin 37-45-ci maddələrində azlıqların qorunması ilə əlaqədar bu xüsuslar yer aldı: Türkiyədə yaşayan hər kəsin heç bir ayrı-seçkilik edilmədən həyat və azadlıqları təmin olunacaq; Türkiyədə yaşayan hər kəs inancının tələblərini ictimai düzənə zidd olmayan bir şəkildə sərbəst yaşama haqqına sahib olacaq; milli müdafiə, ya da ictimai nizamın qorunması tədbirləri xaricində qeyri-müsəlman azlıqlar da digər Türk vətəndaşlarının sahib olduğu yerdəyişmə və köç etmə azadlığına malik olacaq; təhsil sahəsində isə xərcləri özlərinə aid olmaqla hər cür xeyriyyə, dini və sosial qurum ilə hər cür məktəb açmaq, idarə və nəzarət etmək və orada öz dillərindən sərbəst şəkildə istifadə etmək, dini ibadətlerini azad şəkildə yerinə yetirmək məsələlərində bərabər hüquqa sahib olacaqlar.

Qeyri-müsəlmanlar yenə kilsə və digər dini məkanlarda evlənmə ənənələrini davam etdirirdilər. Ancaq bu hökm 1926-cı ildə Mədəni Qanunun qüvvəyə minməsinə qədər keçərlidir. Bundan sonra dövlət qeyri-müsəlmanları dini mərasimdən əvvəl rəsmi nikah bağlamağa dəvət etdi.

Müqavilənin azlıqlarla əlaqədar son maddəsi isə Yunanıstan ilə qarşılıqlılığın əsas olduğunu və Türkiyənin qeyri-müsəlman azlıqlara tanıdığı haqların Yunanıstan tərəfindən də öz ölkəsində yaşayan müsəlman azlığa tanınmasını ehtiva edir (25, c. III, 10-12).

Türkiyə bu şəkildə 24 iyul 1923-cü ildə imzaladığı Lozan Sülh Müqaviləsi ilə siyasi və iqtisadi mənada tam müstəqil bir dövlət olduğunu bütün dünyaya elan etdi. Görüşmələr zamanı çətin və qətiyyətlə bir mübarizə nəticəsində yeni Türk dövlətinin sərhədləri daxilində müsəlman bir azlığının olmadığını zamanın müttəfiq dövlətlərinə qəbul etdirildi. Ümumi mənada o dövrdə Mosul və Boğazlar kimi məsələlərdə uğur əldə edilməsə də, Misak-ı Millinin demək olar ki, gerçəkləşdirildiyi Lozan Sülh Müqaviləsi Türkiyənin siyasi tarixində və hələ də quvvəsini qoruyan bir şəkildə Türkiyənin xarici siyasətində müstəqillik simvolu olaraq qalır.

Lakin son illər yaşanan bəzi dəyişikliklər Türkiyənin Lozanda apardığı mübarizə və əldə etdiyi nailiyyətlər qarşısında sanki Şərqi Məsələsinin yeni bir mərhələsinin və Sevri Müqaviləsində reallaşmayan maddələrin həyata keçirilməyə çalışıldığı təəssuratını yaradır. Hər şeydən əvvəl, unitar milli dövlət quruluşuna malik olan Türkiyə Qərbi ilə, xüsusilə də, Avropa İttifaqı ilə əlaqələr müstəvisində, daha əvvəl ölkəsində müsəlman azlıq olmadığı istiqamətində qazandığı diplomatik uğurların əksinə olaraq, ölkə içində bəzi müsəlman qruplarının da Helsinki qərarları, Kopenhagen kriteriyaları kimi bir çox kriteriyalarla birlikdə etnik azlıq statusunda dəyərləndirilməsi cəhdləri ilə qarşı qarşıya qalmışdır.

MƏNBƏLƏR

1. Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler, çev. Seha L. Meray, birinci takım, c. I, II, III, 1993, YKY, İstanbul
2. Joseph, John. The Nestorians and Their Müslim Neighbours, New Jersey, 1961
3. Arberry, A. J. Religion in the Middle East, Cambridge, 1969
4. Erim, Nihat. Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri, c. I, Ankara, 1953
5. Yılmaz, Mustafa. İngiliz Basını ve Atatürk'ün Türkiyesi, Ankara. 2002.
6. Dr. Rıza Nur. Hayat ve Hatıratım, c. III, İstanbul, 1963.
7. Şimşir, Bilal. Lozan Telgrafları (1922-1923), c. I, Ankara, 1990
8. Ertan, Temuçin F. "Lozan Konfransında Ermeni Sorunu", KÖK Araştırmalar, c. II, Sayı 2, Güz 2000.
9. Bilsel, M. Cemil. Lozan, c. II, Sosyal Yay., İstanbul, 1933
10. Yenə orada
11. Ertan, Temuçin F. "Lozan Konfransında Ermeni Sorunu", KÖK Araştırmalar, c. II, Sayı 2, Güz 2000
12. Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler, çev. Seha L. Meray, birinci takım, c. I, II, III, 1993, YKY, İstanbul
13. Yenə orada
14. Şimşir, Bilal. Lozan Telgrafları (1922-1923), c. I, Ankara, 1990
15. Yenə orada; Bilsel, M. Cemil. Lozan, c. II, Sosyal Yay., İstanbul, 1933
16. Şimşir, Bilal. Lozan Telgrafları (1922-1923), c. I, Ankara, 1990
17. Yenə orada
18. Anzerlioglu, Yonca. Nasturiler, Ankara, 2000.
19. Yenə orada
20. Şimşir, Bilal. Lozan Telgrafları (1922-1923), c. I, Ankara, 1990; Anzerlioglu, Yonca. Nasturiler, Ankara, 2000
21. İngiliz Belgelerinde Lozan Barış Konfransı, (1922-1923), Yay. Haz. M. Kemal Öke, İstanbul, 1984;
22. Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler, çev. Seha L. Meray, birinci takım, c. I, II, III, 1993, YKY, İstanbul
23. Yenə orada
24. Yenə orada
25. Yenə orada

TOGRUL ISMAYIL

TOBB Economic and Technological University (Ankara)

E-mail: togrul65@hotmail.com

**LAUSANNE PEACE TREATY AND THE ISSUE OF NATIONAL
MINORITIES IN TURKEY**

Signing in Lauzanne peace treaty in 1923, June 24 Turkey proclaimed its political and economic independence all of the world. At the same time, by resolute and arduous work Turkey distinctly proved to the alliance states the non-existry of Muslim minorities living in Turkey. This treaty still embodies independence symbol in the Turkey's political history.

ТОГРУЛ ИСМАЙЫЛ
Экономический и Технологический
Университет ТОББ (Анкара)
togrul65@hotmail.com

ЛОЗАНСКИЙ МИРНЫЙ ДОГОВОР И ВОПРОС НАЦИОНАЛЬНЫХ МЕНЬШИНСТВ В ТУРЦИИ

Подписанный 24 июля 1923 г. Лозаннский мирный договор доказал всему миру, что Турция является абсолютно независимым государством, как в политическом, так и в экономическом сферах. Одновременно, после упорного и трудного противостояния, Турция добилась признания союзниками того факта, что в Турции не существует национальных меньшинств мусульманского вероисповедания. Этот договор до сих является символом независимости в политической истории этой страны.

Rəyçilər: t.e.d. İ.Q.Ağayev, t.e.d. M.B.Fətəliyev